

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE.CIVILIZAȚIE.CULTURĂ”

Molitve, cetanii și afurisenii

Preotul în lumea țărănească a românilor ardeleni

din secolul al XIX-lea

TEZĂ DE DOCTORAT

Rezumat

Îndrumător științific:

Prof. Univ. Dr. Toader Nicoară

Candidat:

Valer Simion Cosma

CLUJ-NAPOCA

2013

Cuprins

Introducere	4
Partea I.....	13
Capitolul I.....	14
Preoția în tradiția iudeo-creștină	14
1. Preoția vetero-testamentară	15
Coordonatele preoției iudaice.....	18
Viziunea preoțească asupra lumii și ritualurile preoțești	20
1.2. Preoția în creștinism	24
1.2.1. Apariția și dezvoltarea preoției în creștinism. Perioada apostolică.....	26
Episcopi, prezbiteri și diaconi	27
Slujirea bisericească și organizarea comunităților creștine în primele secole	29
Chestiunea harismelor și a darurilor Duhului Sfânt	33
Profetizarea și divinația	36
Vorbirea în limbi	38
Vindecare interioară și exterioară	38
Darurile și virtuțile	41
Dezvoltarea Liturghiei.....	42
1.2.2. „Desăvârșirea” ierarhiei bisericești și a funcției sacerdotale. Perioada patristică.....	46
Reglementarea funcției sacerdotale.....	48
1.3. Discursul Părinților Bisericii despre preoție/ Profilul ideal al preotului.....	53
„Păstorul cel bun” și „arta artelor” – guvernarea semenilor	56
Preotul ca învățător/rabin	61
Preotul ca taumaturg.....	66
Capitolul II	71
„Popa românesc” din Transilvania în istoriografia românească. De la „preotul-țăran” la „agent al modernizării” și „bun român”	71
2.1. Preoțimea românească înainte de secolul al XIX-lea.....	72
Chestiunea introducerii limbii române în slujirea bisericească.....	74
Nivelul de pregătire al preoților	79
Sărăcia și corupția clerului	86
Conduita clerului: Indisciplină și ireverență	93
Preotul și obiceiurile „păgânești și necuvincioase”	101
2.2. Preoțimea românească în secolul al XIX-lea	109
Nivelul de pregătire al preoților. Preotul „intelectualul” satului?.....	113
Conduita clerului: Indisciplină și corupție	128
Preotul și lumea țărănească sau chestiunea „stârpirii obiceiurilor păgubitoare”	133
Partea a II-a	148
Cultură populară/țărănească – religie populară/țărănească. Distorsionări și reducții.	149
Preotul în lumea țărănească. Intermedierea ritualică	155
Capitolul I.....	161
Preotul și ciclul ritualic anual.....	161
1.1. Liturghia și taina Euharistiei	168
1.2. Marile sărbători de peste an	177

Capitolul II	197
Preotul și riturile de trecere	197
2.1. Botezul	198
2. 2. Înmormântarea	211
Preotul, Vămile Văzduhului și Judecata	219
Protejarea celor vii de mort: strigoii și sinucigașii	234
Capitolul al III-lea	249
Preotul și slujbele pentru trebuințele credincioșilor	249
1.1. Preotul ca tămăduitor și mediator al „justiției divine”	250
Popa și „babele știutoare”, „vrăjitoarele”, „fermecătoarele”	254
Intervenția preoțească: cetanie și slujbă	267
Preotul ca exorcist	285
Preotul ca „păscălier”	299
Preotul și „justiția divină”. Blesteme, afurisanii și „Psaltiri negre”	315
Concluzii	324
Bibliografie.....	328

Cuvinte-cheie:

Preot, religie populară, lume țărănească, modernizare, Transilvania, ritual, liturghie, exorcism, tămăduire, slujbă, Carte, divinație, blestem, magie, rol, social, context

Sinteza părților principale :

Lucrarea de față analizează rolul și imaginea preotului în lumea țărănească a românilor transilvăneni din secolul al XIX-lea și modul în care acestea evoluează pe parcursul perioadei vizate. Fundamentată pe parcurgerea unui bogat material etnografic, a literaturii epocii, a scrieri bisericești, volume de documente și lucrări de specialitate, cercetarea are două direcții majore:

1. analiza manierei în care sacerdoțiul (cu atribuțiile, prerogativele și ipostazele specifice teoretizate de tradiția creștină) se manifestă la modul concret în practica zilnică. Ce forme îmbrățișează, ce transformări suportă și cum contribuie la derularea traiului cotidian al comunităților țărănești?
2. reconstituirea unor trăsături generale ale religiozității țărănești, cu accentul pus pe rolul ritualurilor săvârșite de preot în economia vieții religioase și sociale a comunităților păstorite. Rolul ritualurilor preoțești în susținerea universului simbolic (în sensul definit de Peter L. Berger și Thomas Luckmann în *Construirea socială a realității*) și a ordinii sacre într-o lume asaltată de modernizare.

O altă țință a acestui demers este testarea împământenitei dihotomii dintre cler, ca exponent (în sensul de trăitor și actor) al religiei prescrise, oficiale, și mediile populare (țărănești, în cazul de față), ca exponente ale unei religiozități folclorizate.

Lucrarea este structurată în două părți și cinci capitole. Prima parte cuprinde două capitole prin care se dorește trasarea unui cadru necesar analizelor și interpretărilor cuprinse în

partea a doua a lucrării. În primul capitol propunem o prezentare sintetică a preoției în tradiția iudeo-creștină, a evoluției conceptului de preot și a dezvoltării instituției preoției în tradiția creștină. Din scrierile patristice se degajează un profil ideal al preotului, cu prezentarea atribuțiilor și prerogativelor specifice preoției. Acest excurs în istoria creștinismului primar și în teologia patristică este absolut necesar atât pentru a înțelege coordonatele funcției sacerdotale și pricipiile care stau la baza acesteia, cât și pentru a desluși rosturile acesteia în economia vieții religioase, din perspectivă creștină.

Următorul capitol abordează istoriografia vieții bisericești, obținându-se o imagine despre cler și despre viața religioasă a lumii țărănești. Un prim subcapitol vizează profilul clerului și viața religioasă din secolele XVII-XVIII, evidențiindu-se temele recurente, direcțiile de schimbare, schimbările și continuitățile. În cel de-al doilea subcapitol este tratată condiția preotului pe parcursul secolului al XIX-lea, așa cum reiese din lucrările parcurse, încercând să vedem în ce măsură schimbările inițiate de către diferiți ierarhi sau de către autoritățile laice, au produs schimbări în profilul clerului și în viața religioasă și bisericească a enoriașilor.

Partea a doua a lucrării cuprinde un apendice și trei capitole în care sunt analizate o serie de materiale etnografice, folcloristice, documentare și literare urmărind modul în care funcția de intermediar ritualic a preotului se manifestă. Pornind de la aserțiunea că preotul este prin excelență un intermediar este analizată prestația preotului în lumea țărănească, în funcție de tipul de mediere ritualică.

Primul capitol abordează domeniul ciclului ritualic anual, urmărind modul în care ritualurile săvârșite de către preot la diferite praznice și sărbători se derulează și ce semnificații au acestea pentru comunitate, dincolo de semnificațiile atribuite de către discursul ecleziastic. De asemenea, este urmărită maniera și măsura în care ceremoniile și ritualurile bisericești se îmbină sau se confruntă cu cele specifice unui calendar țărănesc precreeștin, precum și locul preotului în această situație. Prin acestea se reconstituie un tablou al vieții religioase, ținând cont și de demersurile reformatoare și disciplinatoare derulate în acea perioadă și de postura de combatant al „superstițiilor”, „obiceiurilor străine și a sărbătorilor băbești”, în care era plasat preotul conform circularilor bisericești.

Capitolul al doilea are în vedere riturile de trecere, momente de maximă importanță pentru viața individuală și colectivă, dar și extrem de importante în economia vieții religioase, în perspectiva mântuirii. Sunt analizate ritualurile și practicile specifice botezului și înmormântării, atât cele cuprinse în tipicul bisericesc, cât și obiceiurile arhaice, creștinate și

necreștinate. Analiza acestor rituri permite scrutarea imaginarului religios al lumii țărănești, a ordinii sociale și a puterii de mediere atribuită preotului.

Ultimul capitol abordează o plajă mai largă de situații și practici, fiind vorba de asistența rituală solicitată preotului pentru cele mai variate trebuințe, de la vindecări la chestiuni judiciare. Serviciile preotului acoperă toate planurile existenței umane, individuală sau colectivă. În aceste situații spontane, puterea atribuită preotului și ritualurilor stabilite de către biserică, pe care acesta le performează, se exercită și se consolidează. Materialele parcurse arată că granița dintre licit și ilicit este extrem de ambiguă, la fel ca și puterea atribuită preotului. Prin acest tip de asistență se construiește prestigiul preoților charismatici, „cu har”, care atrag mulțimile și care reiterează o ordine magico-religioasă a lumii, fragmentând sau relativizând granițele și delimitările de ordin confesional, etnic sau social. Analizarea unor astfel de ritualuri contribuie la descifrarea modului în care funcționează ordinea magico-religioasă a satului și a raporturilor dintre preot și ceilalți specialiști ai sacrului care populează lumea satului.

Concluzii: Rolul preotului în lumea țărănească, conform materialelor inventariate în această lucrare, ține mai mult de ușurarea vieții celor păstoriți, de protejarea prin ritualuri și rugăciuni în fața diferitelor neazuri, sau de soluționarea unor probleme ce țin de viața cotidiană, și mult mai puțin de ideea desăvârșirii în vederea mântuirii. Religiozitatea țărănească este caracterizată de pragmatism. Oamenii utilizează toate mijloacele pe care le au la îndemână pentru a-și rezolva problemele, trecând de multe ori conștient granița înspre practici ilicite, cum e cazul postirii pentru dușmani sau a plătirii de liturghii pentru dușmani. Puterea atribuită preotului, în virtutea succesiunii apostolice, de a lega și dezlega, este valorificată din plin la nivelul lumii țărănești, fie că e vorba de solicitarea unor rugăciuni pentru desfacerea vrăjilor, dezlegarea de blesteme sau alungarea dracilor, fie că e vorba de dezlegarea și ușurarea căii spre rai a celui decedat. Toate acestea se pot obține contra cost, mila și pomana având o funcționalitate profund magică.

Preotul este o piesă fundamentală în mecanismul religiozității țărănești în care granița dintre magie și religie nu există, ritualurile săvârșite de acesta având un rost major în funcționarea societății și contribuind, în același timp, la reafirmarea puterii sacerdotale. Multe din ipostazele preotului, apropiate mai mult de imaginea unor șamani sau vrăjitori, decât de profilul preoțesc conturat de literatura patristică și discursul normativ al bisericii, se datorează și rânduielilor prevăzute în tipicul bisericesc care făceau din magie o realitate și din preot un actor major al acestui sistem. Portretul desprins din literatura etnografică, literatura populară și unele creații ale literaturii culte, este mult diferit de cel avansat de către lucrările de istorie

bisericească, precum și față de profilul preoțesc conturat în scrierile teologice. Prin parcurgerea unui bogat material folcloristic și a unei bune părți din literatura sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX, noi nuanțe ale tabloului vieții religioase a românilor ardeleni și ale activității preoțești, sunt scoase la iveală.

Bibliografie selectivă:

1. AGÂRBICEANU, Ion, *Drum rodnic*, în „Din viața preoțească. Schițe”, Editura Librăriei diecezană Arad, 1916.
2. IDEM, *Slujba românească*, în „Din viața preoțească. Schițe”, Editura Librăriei diecezană Arad, 1916.
3. IDEM, *Păscălierul*, în „Nuvele. Povestiri”, vol. I, Editura Minerva, București, 1982.
4. ANDREI, Mirela, *În granița Imperiului. Vicariatul Greco-Catolic al Rodnei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2006.
5. BĂLAȘA-MARIAN, Marin, *Conceptul de religie populară - oportunitate, aplicabilitate, adecvări*, în „Eshatologia Populară”, editori: Avram Cristea și Jan Nicolae, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2010.
6. BECK, Hans-Georg, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Imperiul Bizantin*, traducere din limba germană de Vasile Adrian Carabă, Editura Nemira, București, 2012.
8. BERGER, Peter L., LUCKMANN, Thomas, *Construirea socială a realității. Tratat de sociologia cunoașterii*, traducere de Alex. Butucelea, Editura Art, București, 2008.
9. BETEA, Raluca, *The Death of Sinners is Evil”. The Personifications of Death in the Iconography of the Last Judgement in Maramureș (17th-19th Centuries)*, în “Transylvanian Review” vol XX, Supplement No. 2:1 (2011).
10. BOGĂTEAN, Alina Ioana, *Aspecte privind bolile cauzate de carențele alimentației și ale habitatului în Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în „Caiete de Antropologie Istorică”, an IX, nr. 2 (17), 2010, Editura Accent, Cluj-Napoca.
11. BRANIȘTE, Ene, *Despre preoțime*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2004.
12. BURKE, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Temple Smith, New York, 1978.
13. BURADA, Teodor T., *Datinile poporului român la înmormântări*, Editura Saeculum I.O., București, 2006.
14. BURTACHELL, James Tunstead, *From Synagogue to Church. Public services and offices in the earliest Christian communities*, Cambridge University Press, 1992.
15. BUZILĂ, Ștefan, *Documente bisericesti*, în „Arhiva Someșană”, nr. 15, Năsăud, 1931.
16. CAILLOIS, Roger, *Omul și Sacrul*, ediția a II-a, traducere de Dan Petrescu, Editura Nemira, București, 2006.
17. CARTOJAN, Nicolae, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, Editura Enciclopedică română, București, 1974.
18. CHIFFOLEAU, Jacques, *Pratiques funéraires et images de la mort a Marseille, en Avignon et dans le comtat Venaissin (vers 1280-vers 1350)*, în „Cahiers de Fanjeaux

- 11 – La religion populaire en Languedoc du XIIIe siècle à la moitié du XIVe siècle”, Editions Edouard Privat, Toulouse, 1976.
19. CIPARIU, Timotei, *Jurnal*, Editura Dacia, Cluj, 1972.
  20. CIUHANDU, Gheorghe, *Cărți de afurisanie sau de blestem*, II, în „Revista Teologică”, nr. 20, 1930.
  21. *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I, redactor responsabil: Petru Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004.
  22. CZÉGÉNYI, Dóra Andrea, *Conservarea și reproducerea sistemului mitologic popular. Mitologia populară maghiară din Sălaj și reprezentațiile verbale epice la sfârșitul secolului XX. Teză de doctorat. Rezumat*, Cluj-Napoca, 2012.
  23. DANIÉLOU, Jean, *Biserica primară. De la origini până la sfârșitul secolului al treilea*, traducere de George Scrima, Editura Herald, București, 2008.
  24. DAUNTON-FEAR, Andrew, *Healing in the Early Church. The Church's Ministry of Healing and Exorcism from the First to the Fifth Century*, Paternoster, Milton Keynes - Colorado Spring – Hyderabad, 2009.
  25. DELUMEAU, Jean, *Liniștiți și ocrotiți. Sentimentul de securitate în Occidentul de altădată*, vol. I-II, traducere de Laurențiu Zoicaș, Editura Polirom, Iași, 2004.
  26. *Dictionnaire des faits religieux*, sous la direction de Régine Azria et Danièle Hervieu-Léger, Presses Universitaires de France, Paris, 2010.
  27. *Dictionnaire Historique de la Magie et des Sciences Occultes*, sous la direction de Jean-Michel Sallman, La Pochothèque, Paris, 2006.
  28. *Dictionnaire de Spiritualité. Ascétique et Mystique. Doctrine et Histoire*, fondé par M. Viller, F. Cavallera, J. De Guibert, S.J. continué par André Rayez et Charles Baumgartner, S.J, tome IV, X, XII, deuxième partie, Beauchesne, Paris, 1961.
  29. *Din memoriile popii Zacharia*, în „Cărți, manuscrise, biblioteci” de Mircea Popa, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2010.
  30. DUMITRAN, Daniel, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007.
  31. EHRMAN, Bart D., *After The New Testament. A Reader in Early Christianity*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1999.
  32. *Eerdmans Dictionary of the Bible*, edited by David Noel Freedman and Allen C. Myers, Astrid B. Beck, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Michigan/Cambridge, UK, 2000.
  33. *Efhologhion sau Molitfelnic*, ediția a II-a, București, Tipografia „Cărților Bisericesci”, 1896.
  34. *Floarea Adevărului pentru pacea și dragostea de obște – Păstoriceasca Poslanise sau Dogmatica învățatură a Besearicii Răsăritului*, ediție de Meda-Diana Hotea, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2004.
  35. FLUERAȘ, Nicolae, *Tratat Moral-Pastoral despre Uzul sacramentelor*, Chiriașii Tipografiei Românești, Oradea, 1932.
  36. FOUCAULT, Michel, *Securitate, teritoriu, populație*, traducere de Nicolae Ionel, Editura Ideea Design & Print, Cluj-Napoca, 2009.
  37. FREEZE, Gregory L., *The Parish Clergy in Nineteenth – Century Russia. Crisis, Reform, Counter – Reform*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1983.
  38. FURTUNĂ, Dumitru, *Preoțimea română din secolul al XVIII-lea*, Vălenii de munte, 1915.
  39. GAVRILUȚĂ, Cristina, *Socioantropologia fenomenelor divinatorii*, Editura Institutul European, Iași, 2008.

40. GENTILCORE, David, *From bishop to witch. The system of the sacred in early modern Terra d'Otranto*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1992.
41. GHITTA, Ovidiu, *Formarea clerului greco-catolic din comitatul Satu Mare în prima jumătatea a secolului al XVIII-lea*, în „Acta Blasiensia I – Coordonatele preoției greco-catolice, istorie și actualitate”, coord. Pr. Călin-Daniel Pațulea, Anton Rus, Andreea Mârza, Editura Buna Vestire, Blaj, 2002.
42. IDEM, „Pânea pruncilor” - *context istoric, discurs și mize*, în „Pânea pruncilor sau Învățăturăa credinții creștinești. Strânsă în mică șumă”, ediție îngrijită de Florina Ilis, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2008. TOADER, Ioan, *De la cazanie la predica rostită liber*, în „Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI-XIX, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999.
43. GOODY, Jack, WATT, Ian, *Literacy in Traditional Society*, Cambridge University Press, 1975.
44. GORMAN, Jr. Frank H., *The Ideology of Ritual. Space, Time and Status in the Priestly Theology*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 91, Sheffield Academic Press, 1990.
45. HAȘDEU, Bogdan Petriceicu, *Cărțile poporane ale românilor în secolul XVI*, Noua Tipografie Națională, București, 1879.
46. HERETZ, Leonid, *Russia on the Eve of Modernity. Popular religion an traditional culture under the last tsars*, Cambridge University Press, 2008.
47. IORGA, Nicolae, *Sate și preoți din Ardeal*, Editura Saeculum I.O., București, 2007.
48. IDEM, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I-II, Editura Saeculum I.O., București, 2009.
49. KÁDÁR, József, *Folclor românesc din nordul Transilvaniei*, traducere de Francisc Kiss, Editura Saeculum I. O., București, 2005.
50. KOMÁROMI, Tünde, *Crossing boundaries in times of personal crisis: seeking help from Orthodox clergy in Transylvania*, in „Religion and Boundaries. Studies from the Balkans, Eastern Europe and Turkey”, edited by Galia Valtchinova, The Isis Press, Istanbul, 2010.
51. KÜNG, Hans, *Judaismul. Situația religioasă a timpului*, traducere de Edmond Nawrotzky Török, Editura Hasefer, București, 2005.
52. LECOUEAUX, Claude, *Vampiri și Vampirism. Autopsia unui mit*, traducere de Mihai Popescu, Editura Saeculum I.O., București, 2002.
53. MARIAN, Simion Florea, *Sărbătorile la români. 1. Cărnilegile*, Editura Saeculum I.O., București, 2011.
54. IDEM, *Vrăji, farmece și desfaceri. Descântece poporane române adunate de S. Fl. Marian*, Editura Coresi, București, 1996.
55. MARȚIAN, Iulian, *Documente bisericești*, în „Arhiva Someșană”, nr. 9, Năsăud, 1928.
56. MAZILU, Dan Horia, *O istorie a blestemului*, Editura Polirom, Iași, 2001.
57. MIRON, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
58. MUCHEMBLED, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*, Flammarion, 1978.
59. MUȘLEA, Ion, *Practici magice și denumirea lor în circularele episcopesci și protopopești*, în „Cercetări etnografice și de folclor”, vol. II, Ed. Minerva, București, 1972.
60. NICOARĂ, Toader, *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne (1600-1830)*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006.

61. IDEM, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective.*, Cluj-Napoca, 2001.
62. NICOARĂ, Simona *Istoria Bisericii și a vieții religioase. Abordări metodologice*, în „Caiete de Antropologie Istorică”, anul X, nr. 1 (18), 2011, Editura Accent, Cluj-Napoca.
63. NICULIȚĂ-VORONCA, Elena, *Datinele și credințele poporului român. Adunate și așezate în ordine mitologică*, vol. I-II, Editura Saeculum Vizual, București, 2008.
64. OFRIM, Alexandru, *Cheia și psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Editura Paralela 45, Pitești, 2001.
65. OLINESCU, Marcel, *Mitologie românească*, Editura Saeculum Vizual, București, 2008.
66. OLTEANU, Antoaneta, *Ipostaze ale maleficului în medicina magică*, Editura Paideia, București, 1997.
67. PÂCLIȘANU, Zenovie, *Vechi vizitațiuni canonice în Ardealul veacului al XVIII-lea*, în „Cultura creștină”, XVI, nr. 3, 1936.
68. PAMFILE, Tudor, *Sărbătorile la români*, Editura Saeculum I.O., București, 2006.
69. IDEM, *Mitologia poporului român*, vol. I-II, Editura Vestala, București, 2008.
70. PARMENTIER, M., *The Gifts of The Spirit in Early Christianity*, in „The Impact of Scripture in Early Christianity”, edited by J. Den Boeft and M.L. Van Poll – Van De Lisdonk, Brill, Leiden – Boston – Köln, 1999.
71. PAVELESCU, Gheorghe, *Valea Sebeșului. Folclor*, vol. II, Ed. Astra Museum, Sibiu, 2004.
72. IDEM, *Magia la români. Studii și cercetări despre magie, descântece și mană*, Editura Minerva, București, 1998.
73. PARMENTIER, M., *The Gifts of The Spirit in Early Christianity*, in „The Impact of Scripture in Early Christianity”, edited by J. Den Boeft and M.L. Van Poll – Van De Lisdonk, Brill, Leiden – Boston – Köln, 1999.
74. PIERRARD, Pierre, *La vie quotidienne du prêtre français au XIXe siècle 1801-1905*, Hachette, 1986.
75. PLONGERON, Bernard, *La vie quotidienne du clerge français au XVIII-e siècle*, Edition Hachette, 1974.
76. PÓCS, Éva, *Curse, maleficium, divination: witchcraft on the borderline of religion and magic*, în “Witchcraft Continued. Popular magic in modern Europe” edited by Willem de Blécourt & Owen Davies, Manchester University Press, 2004.
77. POP, N., *Cum decurgeau serbările de la 3/15 Maiu, la școlile din Blaj*, în „Blajul”, 6 iunie 1936.
78. PORTERFIELD, Amanda. *Healing in the History of Christianity*, Oxford University Press, 2005.
79. POULIN, Joseph – Claude, *Entre magie et religion. Recherches sur les utilisations marginales de l'écrit dans la culture populaire de haut moyen âge*, in „La Culture Populaire au Moyen Âge” coord. Pierre Boglioni, Ed. L'Aurore, Montreal – Québec, 1979.
80. *Priveghiele la poporulu nostru*, în « Foi'a besericésca. Organu pentru cultur'a religioasa a clerului și a poporului », redigeată de dr. Alesandru V. Gram'a, anul II, 1884.
81. QUÉNART, Jean, *Les hommes, l'Église et le Dieu dans la France du XVIII-e siècle*, Edition Hachette, 1978.
82. RĂDULESCU, Adina, *Rituri de protecție în obiceiurile funerare românești*, Editura Saeculum I.O., București, 2008.

83. ROCK, Stella, *Popular religion in Russia. "Double belief" and the making of an academic myth*, Routledge, New York, 2007.
84. SCRIBNER, R.W., *Popular Culture and popular movements in Reformation Germany*, The Hambledon Press, London and Ronceverte, 1987.
85. SCHMITT, Jean-Claude, *Le corps, les rites, les rêves, le temps. Essais d'anthropologie médiévale*, Edition Gallimard, 2001.
86. SENELLART, Michel, *Artele guvernării. De la conceptul de regimen medieval la cel de guvernare*, traducere de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, București, 1998.
87. Sfântul Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia bisericească*, în „Opere complete și Scoliile Sfântului Maxim Mărturisitorul”, traducere de Pr. Dumitru Stăniloae, Editura Paideia, București, 1996.
88. Sfântul Efrem Sirul, *Cuvânt despre preoție*“, în „Despre preoție“, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Sophia, București, 2004.
89. Sfântul Grigorie de Nazianz, *Cuvânt de apărare pentru fuga în Pont sau despre preoție*, în „Despre preoție”, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Sophia, București, 2004.
90. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Tratatul despre preoție și Omilia rostită când a fost hirotonit preot*, în „Despre preoție”, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Sophia, București, 2004.
91. SINIAVSKI, André, *Ivan le Simple. Paganisme, magie et religion du peuple russe*, traduit du russe par Antonina Roubichou-Stretz, Editions Albin Michel, Paris, 1990.
92. SORENSEN, Eric, *Possession and Exorcism in the New Testament and Early Christianity*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2002.
93. SOROȘTINEANU, Valeria, *Manifestări ale sentimentului religios la români ortodocși din Transilvania 1899-1916*, Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2005.
94. STINGHE, Sterie, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei (1784-1810)*, vol. II, Tipografia Ciurcu & comp., Brașov, 1902.
95. STOICA DE HAȚEG, Nicolae, *Cronica Banatului*, Editura Facla, Timișoara, 1981.
96. STOICA, Gavriil, *Despre deschiderea pravilei*, în „Lumea credinței”, II, nr. 8 (13), 2004.
97. SZMIGELSKI, Victoru, *Despre prevederea morbosilor cu ss. Sacraminte*, în „Foi'a besericésca si scolastica. Organu alu provinciei metropolitane greco-catolice de Alb'a-Julia si Fagarasiu”, anul I, nr. 2, Blaj, octombrie 1887.
98. ȘAGUNA, Andrei, *Correspondența I*, 1, editori : Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005.
99. THOMAS, Keith, *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1971.
100. TODOROVA-PIRGOVA, Iveta, *Witches and Priests in the Bulgarian village: Past and Present*, in *Witchcraft Mythologies and Persecutions*, edited by Gábor Klaniczay and Éva Pócs, CEU Press, Budapest – New York, 2008.
101. TORJESEN, Karen Jo, *When women were Priests. Women's leadership in the Early Church and the scandal of their subordination in the rise of Christianity*, Harper One, New York, 1993.
102. VERDON, Jean, *Les Superstitions au Moyen Âge*, Perrin, 2008.
103. WIGZELL, Faith, *Reading Russian Fortunes. Print Culture, Gender and Divination in Russia from 1765*, Cambridge University Press, 1998.
104. WOROBEC, Christine D., *Possessed. Women, Witches and Demons in Imperial Russia*, Northern Illinois university Press/DeKalb, Illinois, 2001.

105. ZEMON DAVIS, Natalie, *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, traducere de Diana Cotrău, Editura Nemira, București, 2003.
106. ZIEGELMEYER, Francis, *Un curé sorcier en Autunois au XVIIe siècle*, în „Le clergé délinquant (XIIIe-XVIIIe siècle), sous la direction de Benoît Garnot, Editions Universitaires de Dijon, 1995.
107. *Zorile, datine populare*, în „Familia”, Budapesta, an XI, nr. 23,8/20 iunie 1875.